
П.Г. Дулін,

докторант Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України

ЦІННОСТІ ДЕМОКРАТІЇ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ПЕРСПЕКТИВ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

XX ст. відзначилося грандіозним випробуванням фундаментальних цінностей і принципів існування людської цивілізації. Втім, завдяки цим цінностям, вірі в них, людство витримало тягарі й негоди всіх бур і переломів, що випали на його долю за останні 100 років.

Серед таких ключових цінностей одне з перших місць, безумовно, посідає демократія. Для одних це символ віри й незаперечний ідеал, для інших (особливо в перехідних суспільствах, де слова “демократія”, “реформи” і “криза” стоять поряд) – одна з головних причин усіх негараздів. Істина рідко перебуває у крайнощах. Але очевидно, що демократичні форми й ідеали є конструктивними і рятівними, а симпатії до них надихають мільйони людей на адекватні дії.

Демократію в її сучасному розумінні виплекано на Заході, але вона ніколи не була суто західним явищем. У сьогоденні вона є однією з основних, амбівалентних рис сучасної цивілізації, як, скажімо, прогрес науки або технології. Демократія дає людству широкі можливості, але вона ж породжує і проблеми. І все ж, поширення духу й цінностей демократії – це визначальна риса сучасності, один із проявів глобалізації цивілізаційного надбання.

У минулому столітті демократія стала планетарним процесом і явищем. Вона є основою державного устрою більшості країн Європи й Північної Америки. Масштабні демократичні зміни відбуваються в країнах Південної й Центральної Америки, Азії й Африки. Нарешті, рубіж 90-х років знаменував собою швидкоплинне руйнування комуністичних режимів у Східній Європі. Ці події були тісно пов'язані із процесом перебудови в СРСР, що мав демократичну спрямованість. XX ст. наочно продемонструвало хиткість демократичного надбання, безпорадність і беззахисність молодих демократій перед викликами авторитаризму й тоталітаризму. Відповідно до підрахунків різних правозахисних організацій сьогодні в світі близько сотні країн є демократичними. Проте такий “кількісний підхід” до оцінки ситуації у світі не розкриває всіх складностей, пов'язаних з переходом країн до демократії. Все це актуалізує з'ясування сутності демократії та її цінностей, зокрема, в контексті проблем і перспектив консолідації сучасного українського суспільства.

Власне, спроба відповісти на споконвічне питання “Що таке демократія?” – це один зі способів буття демократії. Вона існує тільки тоді, коли ми піклуємося про неї, стурбовані тим, що з нею відбувається, наскільки вона вкорінена й захищена. Те, що ми думаємо про демократію, є формою її здійснення, вона випробовує свідомість і мораль громадян. Наші спроби опанувати й зберегти дух демократії завжди передбачають поглиблену увагу до класичного її розуміння, до її джерел і перспектив.

Цінності – це загальні ідеї, які допомагають людям відрізнити добро від зла, бажане від небажаного й формулювати на цій основі суспільні орієнтири і принципи поведіння. Демократія в сучасну епоху сама по собі є релевантною й загально визнаною цінністю. Але вона затверджується і стає силою тільки за умови, що люди знають, за що вони цінують демократію, чого хочуть досягти і що мають намір захищати. Ці риси перетворили демократію в соціальну цінність і характеризуються як демократичні цінності. Останні – це уособлення її значущості й життєдайності, її привабливості для мільйонів людей, те, завдяки чому демократія знаходить нових прихильників в усьому світі.

Існує чимало загально визнаних цінностей, які, здавалося б, не пов'язані з політикою й демократією. Взяти хоча б такі основні цінності, як Бог, людське життя, здоров'я, любов, родина, спілкування. Умови суспільного існування (політичне оточення, соціально-психологічний клімат), природно, впливають на повсякденне життя людини, її приватне буття, родинний побут, весь її життєвий світ. “З дитинства людина залучається до різних цінностей, з'ясовує для себе їхню сутність і значення. Надалі, в процесі навчання, розвитку, накопичення життєвого досвіду, вона уже здатна самостійно вибирати цінності” [1, 35].

Ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, які відмежовують значуще, істотне для певної людини від незначного, несуттєвого. Отже, говорячи про цінності демократії, ми маємо на увазі людську екзистенцію в усій її повноті та розмаїтості.

Ядро демократії становлять громадянство й громадянськість. Вони означають не тільки (і не стільки) формальну приналежність людини до держави, політико-юридичний зв'язок з її структурами, скільки розвинутість соціальної свідомості й індивідуальної гідності, можливість людини усвідомлювати власні інтереси й захищати їх з урахуванням інтересів усього суспільства. Життя й здоров'я громадянина, його достоїнство й чесноти – найголовніше для демократії. Сила суспільства складається з освічених і організованих громадян, які поважають загальне існування, загальне рішення й відповідні дії. Безсилля й розпач окремого громадянина, його розчарування у власній безпорадності є небезпечними, адже демократія не може і не повинна зневажати кимось окремих заради інтересів цілого. Громадянство як суспільна роль і громадськість як сукупність суспільних рис і якостей виконавця цієї ролі персоніфікує саме діючий, активний характер соціального буття людини, його постійні й наполегливі спроби бути в центрі тих важливих подій, які впливають на сьогоденне життя й визначають майбутнє.

Чи можливо впливати на громадське життя, живучи за сотні або тисячі кілометрів від своєї столиці? Очевидно, що від рядової людини не залежать (або залежать дуже мало) рішення високих посадових осіб столиці. Але так відбувається тільки в тому випадку, якщо демократія розуміється винятково як спосіб устрою держави. В умовах такої “державної демократії” для більшості громадян участь у суспільних справах дійсно майже вичерпується їхнім голосуванням під час виборів.

Справжнє демократичне громадянство виявляє себе (повинне виявляти) у самоорганізації й самоврядуванні на всіх рівнях життя – у студентському й учнівському, у профспілковому й правозахисному рухах, у діяльності різноманітних неурядових організацій, що становлять громадянське суспільство. Останнє не існує, якщо немає справжніх громадян. У демократичному суспільстві людина є вільною, тобто вона сама визначає мету, зміст і ритм свого існування. Ніхто не може змусити вільного громадянина присвятити себе чомусь такому, що він вважає не вартим уваги, такому, що для нього не має значення. Але таке відсторонення і свобода самовизначення зовсім не означає, що громадянин може взагалі залишити сферу громадського життя – якою б різноманітною і складною вона не була і яким би недостатньо освіченим й не підготовленим він себе не вважав. Ніхто не може замінити окремого громадянина в його (саме його) суспільній активності. “Без мене народ неповний”, – як помітив О.Платонов. А “шлях у відриві від народу – це вже не шлях”, – як довів ще Конфуцій.

Демократія потребує свідомого й активного залучення громадян до громадського життя, без цього вона не може відбутися. Застерігаючи від романтизованого бачення й розуміння демократії, багато дослідників показали, що демократія, насамперед, означає колосальну, систематичну, наполегливу, постійну, завзяту й напружену працю. Тільки за допомогою останньої досягається такий розвинутий громадянський стан, який стає цінністю, що цивілізує людину, формує порядок, заснований на свободі й відповідальності, які, у свою чергу, врівноважують і взаємодоповнюють один одного.

Компетентність громадянина – це його знання про те, які існують способи відстоювання прав, свобод, захисту власних інтересів, це та цінність, що забезпечує життєздатність і стійкість демократичного устрою. Готовність і бажання діяти передбачають відповідальність: усвідомлення того, що “дорослий стан” (а демократія орієнтує людину на те, що вона повинна долати інфантильність, споживацькі настрої, надії на патерналізм та опіку) – це обов’язок повною мірою відповідати за свої рішення й дії. У компетенцію громадянина входить весь спектр його суспільного існування, вся система соціальних відносин.

Компетентний громадянин повинен бути обізнаним з усіма справами, які можуть потребувати його безпосереднього втручання. Громадянин повинен знати – за допомогою яких законів, механізмів і процедур можна вплинути на ті або інші структури влади для обстоювання власних інтересів, яким чином можна виразити своє ставлення до певного факту громадського життя або ж, навпаки, – виразити обурення, незгоду й протест. Підтримка компетентності – це постійна турбота про те, щоб бути інформованим, обізнаним й освіченим, щоб нічого істотного й значущого не відбувалося поза твоєю власною увагою й участю. Компетентність громадянина – це його громадянська пильність, розуміння того, що споживацьке ставлення до надбання й цінностей демократії можуть привести до їхньої втрати.

На парламентських виборах 2006 р. в Україні понад 40 партій жонгливали поняттями: “нація”, “народ”, “демократія”, “соціальна справедливість”. Водночас ці вибори закріпили новий демократичний механізм політичної системи влади, хоча й з усіма властивими йому у сьогоденні недоліками. Основою цього механізму є свідомий (раціональний) вибір, що, як свідчать об’єктивні соціологічні дослідження, стає атрибутивним для все більш широких верств населення України. Кожний добре починає, коли його воля обмежується або зводиться нанівець. І.Берлін, наприклад, вважав, що фундаментальне розуміння свободи – це свобода від: ланцюгів, ув’язнення й поневолення іншими. Все інше – розширення цього змісту. Хто хоче бути вільним, прагне усунути перешкоди. Боротися за особисту свободу означає прагнення покласти кінець втручанням, експлуатації, поневоленню з боку людей, цілі яких відрізняються від твоїх. Свобода, принаймні, у політичному розумінні, – це відсутність залякування або домінування.

Оперуючи поняттями “негативної” і “позитивної” свободи, Берлін витлумачував першу як свободу від утиску й втручання інших, а другу – як свободу панування над самим собою, свободу вибору відповідно до власних уподобань, тобто вільно самовиявлятися. Негативна свобода досягається звільненням від утисків, рабства, залежності. Вона забезпечується, з точки зору класичного лібералізму, наданням юридичних прав. Свобода ж позитивна використовується для розвитку особистих здатностей, реалізації власних прагнень. Для її досягнення необхідно мати певні соціально-економічні, політичні й культурні умови. Значення свободи вибору більше підкреслюється в соціал-демократизмі й егалітарному лібералізмі. Представник останнього – К.Макферсон – понад 40 років тому закликав лібералів переорієнтуватися від ідеалів негативної свободи й формально-юридичної рівності до позитивної свободи й ідеалу рівних можливостей розвитку кожної особистості. У цьому, на його думку, полягала головна мета всіх ліберальних свобод.

Однак ці два прояви свободи (як і дві основні демократичні цінності – рівність і свобода) часто суперечать один одному. І в реальному житті їх іноді складно гармонізувати. Негативна свобода означає автономність, індивідуалізм й нерівність, які вона підтримує. Позитивна, навпаки, – підтримує соціальність, комунітаризм й більшу соціальну рівність. Абсолютизація негативної свободи призводить до ігнорування проблем бідності й нездатності значної частини громадян

скористатися своїми правами й свободами через недостатню матеріальну забезпеченість, вона суперечить принципу однакової свободи для всіх. А абсолютизація соціальної рівності загрожує індивідуальній свободі. Останнє наочно було доведено в СРСР та інших соціалістичних країнах, де під марксистськими гаслами “свободи для” всебічного розвитку людини, – була фактично знищена “свобода від” гніту репресивної тоталітарної системи й ідеології, що нав’язується нею, а громадяни перетворилися в безправні “гвинтики” бездушно партійно-державної машини.

Простір свободи – це цілий Всесвіт, у якому людина належить сама собі й може приймати будь-які рішення, що стосуються її. Свобода – це сфера людської діяльності, в якій громадська організація нічого не забороняє й не наказує, отже, у цій сфері люди можуть вибирати те, що хочуть, і їм не загрожуватимуть репресії. Питання, однак, полягає в тому, наскільки великою є ця сфера, й чим, і ким, а також яким способом вона може бути обмежена.

Відповідно до ліберальної ідеології, мінімально необхідне обмеження свободи одного громадянина визначається потребою захисту свободи іншого громадянина. У випадку порушення цієї межі вступає в дію закон, який накладає обмеження й відновлює порушену свободу. Тому в основу правових відносин, що розвиваються, був покладений імператив свободи. Як показав Гегель, – основою права є духовне, а його найближче місце й висхідна крапка – свобода волі. Субстанцію й визначення останньої становить свобода. Система права – це царство здійсненої свободи, світ духу, породжений ним самим, начебто іншою натурою. Право стосується свободи, це найшановніше й найсвятіше в людині, що вона сама повинна знати, оскільки це повинно бути зобов’язувальним для неї. Іншими словами, Гегель вважав, що в громадянському суспільстві кожний для себе – ціль, і що розумними є тільки такі закони й державні устрої, які відповідають природі людини та її уявленню про власну волю. Складніше знайти такі соціальні форми, які робили б свободу рівною для всіх, що є, згідно з Дж.Роулзом, основним ідеалом сучасного ліберального суспільства й головною вимогою справедливості [2].

Демократія створювалася для того, щоб відстоювати, розвивати й поширювати свободу особи. Протягом багатьох століть демократія була ефективним засобом соціальної адаптації, підтримки цілісності й життєздатності людських співтовариств. І найчастіше вона досягала своєї мети шляхом обмеження свободи, підпорядкування окремих індивідів інтересам соціального цілого. Але згодом поступово на перший план вийшла особистість, людина усвідомила значущість свого (і кожного) “Я”. Свобода почала розумітися як ключова цінність, без якої всі інші втрачають смисл. Демократія стала таким устроєм, за якого найменше ущемлена й найлегшим чином може бути досягнута свобода. Але для цього – і це підкреслимо особливо – на сторожі свободи повинні постійно стояти самі громадяни.

Визначає межі свободи й відповідальності інтерсуб’єктивна інстанція, яка не залежить від чийось особистих уявлень і смаків, від чийсь окремої волі або сваволі. Таку інстанцію персоніфікує Конституція, призначення якої – чітко визначити принципи соціального співіснування людей у демократичному суспільстві. Непорушність, непохитність конституційних основ дає можливість зробити соціальний порядок і соціальну свободу незалежними від того, який саме президент очолює державу або яка партія здобула більшість у парламенті. Конституція не повинна бути констатацією існуючого стану сьогодення. Вона повинна бути “проектом”, стратегічним планом, тим дороговказом, який може, повинен, зобов’язаний орієнтувати законодавців і громадян в цілому.

Саме тому правова держава, що піднімається над усіма громадянами, не поглинаючи їх, повинна, насамперед, визнавати право свободи й бути системою такої свободи. Оскільки в правовій державі права й свободи людини оцінюються вище владних прерогатив, остільки призначенням Конституції є, насамперед, забезпечення вільного життя індивідів. Конституція покликає обмежувати владу уряду й охороняти право життя й власності як основу вільного суспільства.

Права і свободи людини є такою цінністю демократії, що репрезентована у всіх її формах і процедурах. Саме для захисту й реалізації цієї цінності існує демократія. Демократія має смисл тільки тоді, коли кожна людина виступає носієм певних невідчужуваних прав і свобод. При цьому деякі громадяни можуть зневажати цими правами й свободами, з іронією про них відзиватися й вважати розмову про них порожньою балаканиною. Конституційний правовий порядок є такою системою відносин, за якої усім надається найбільша з можливих свобода самодіяльності й самовизначення. Недарма єдиним моральним принципом, що уможливив розвиток сучасної цивілізації, Ф.Гайок називав принцип індивідуальної свободи, згідно з яким індивід у своїй активності керується правилами справедливості, а не зовнішніми командами. Отже, колективні правила поведінки, обмежуючи індивіда, не повинні існувати у справді вільному, тобто демократичному, суспільстві. Тому, до речі, заклики типу “думай по-українськи!”, по-перше, антидемократичні, по-друге, не більш змістовні й інтелектуальні, ніж “економіка повинна бути економічною!” або “ударимо автопробігом по бездоріжжю!” Ціна останнього “удару”, після того, як минуло 15 років незалежності, – одне з останніх місць у твропі по довжині автодоріг із твердим покриттям. Тему якості доріг ми взагалі не зачіпаємо.

Проектуючи й екстраполюючи все вищесказане на сучасне українське суспільство, розглянуте в контексті проблем і перспектив його консолідації, можна підсумувати.

1. На жаль, багато громадян України поки досить примітивно розуміють демократію та її цінності. Тому, з одного боку, вони самі стають добровільними жертвами тотальної неправди, дотепної пропаганди й маніпуляцій, до яких доклали руку досвідчені вітчизняні й закордонні політехнологи. З іншого боку, вони самі провокують і заохочують правовий нігілізм, підміну професіоналізму амбіціями й демагогією. В результаті суспільство, яке повинно голосніше за все

вимагати найсуворішої законності, голосніше за все вимагає найшвидшого й найсуворішого покарання винних. Яких і в чому винних, якщо політика будується тільки на майбутньому?! Щодо цього доречною є стара притча. У часи одного жорстокого імператора – тирана, жив пустельник – відлюдник. Зважаючи на всю несправедливість і сваволю, які творила влада на чолі з кривавим самодуром, пустельник після багатоденного поста й молитви звернувся до Бога з питанням: “За що Ти терпиш таку несправедливість, беззаконня й безсоромність?” На що Бог йому відповів: “По гріхах народу шукав ще гірше, але не знайшов”.

2. С. Кіркегор писав: “Зрадіємо, що є люди, які бажають нами правити, тоді як ми можемо залишатися вільними”. Використовуючи цю думку Кіркегора, змушені визнати, що радіти особливо нема чому, бо меншість, що бажає нами правити (з нашої згоди), не бажає, щоб ми (більшість) ставали вільними, а невольну більшість, схоже, влаштовує її нинішній невольний стан, у якому ми можемо перебувати доти, поки він нас не перестане влаштовувати. Звичайно, Кіркегор не міг знати меж і можливостей свободи в Україні початку ХХІ ст. Зате це однозначно відомо сучасному науковому співтовариству, яке, будучи інтелектуальною елітою суспільства, повинне зробити все необхідне й достатнє для того, щоб наші діти й онуки мали більше свободи, ніж ми. Крім нас, цього немає кому здійснити.

3. Громадянське суспільство й правова держава в Україні перебувають сьогодні в зародковому стані. Тому наївно думати, що вступ у мС, НАТО автоматично переведе нашу сьогоднішню громадянськість і демократію із зародкового стану у зрілий. Для Європи, як і для більшої частини світового співтовариства, Україна залишається величезною нічийною територією, що перебуває між Росією та мС.

4. Дзеркально відбиває ембріональний рівень вітчизняної демократії мовна проблема, яка 15 років дамклівим мечем висить над половиною населення України. Мовний фактор має винятково важливе консолідуюче значення. Належне функціонування мови – це вироблення надійного смислового “інструменту”, з яким пов’язана національна інформаційна безпека, що перебуває у стані формування і створення цілісного й комфортного комунікаційного поля. З перших років незалежності брутальні помилки в цьому питанні привели до поглиблення мовної “тріщини”, що посилює політичне протистояння внутрішнього “заходу” і “південно-сходу”. Під впливом цього лукавого протистояння значна частина населення, особливо західної України, відчуває дискомфорт через те, що українська мова поки ще не стала повсюдною, а більшість мешканців південно-східної й частково центральної України також не почувують себе комфортно через штучне, насильницьке насадження української мови. Ясно, що такий взаємний дискомфорт не сприяє консолідації суспільства. Давно пропонуване рішення даної проблеми шляхом введення офіційної двомовності, безумовно, заслуговує на увагу. Але для цього потрібна здорова політична воля, якої поки, на жаль, немає.

Тим часом, офіційна двомовність сьогодні прийнята більш, ніж у 30-ти державах світу. У Люксембурзі й Андоррі – три офіційні мови. У Сінгапурі й Швейцарії – 4 офіційні мови. Питання двомовності в Україні уявляється доцільним розглядати в більш широкому контексті. Зокрема, не можна не зважати на світовий авторитет російської мови, що входить у дев’ятку найпоширеніших мов світу й у шістку найпоширеніших мов міжнародного спілкування й міжнародних організацій (офіційних і робочих мов ООН).

Підкреслимо: 1) носієм мови є народ, а не політики; 2) мова для наших предків була тотожна слову “народ”; 3) мова не пов’язана з ідентичністю. Об’єктивно на південно-сході країни поширився діалогічний російсько-український білінгвізм, що проявляється як реально існуючий бікультуралізм; 4) Україна історично склалася як двомовна країна. В.І. Даль достовірно стверджував: “Ні походження, ні віросповідання, ні сама кров предків не роблять людину приналежністю тієї або іншої нації – хто якою мовою думає, той до того народу й належить”; 5) таке гетерогенне суспільство, як Україна зачесати однією мовою – однозначна утопія, до того ж небезпечна.

Російська мова була природною мовою й мовою міжнародного спілкування переважної більшості народів СРСР. Перша на всьому пострадянському просторі й залишилася такою. Будь-яка природна мова нерозривно пов’язана з мисленням. Знаходження істини буття й суті людини, згідно з М.Гайдеггером, можливе лише через мову: “мова – це будинок буття”, “сутність людини покоїться в мові”, яка виступає знаряддям панування й активізму, тобто є соціальним засобом зберігання й передачі інформації, одним із засобів керування людською поведінкою. Тому сьогодні об’єктивно неможливо заборонити половині російськомовного населення України думати природною для них мовою – російською. А те, що не можна заборонити, – найкраще дозволити. А щоб підняти українську мову на гідний рівень, зовсім не потрібно ущемляти мову російську.

5. Культурний і освітній рівень більшості громадян України, їхня ментальність однозначно свідчать про те, що демократичні форми й цінності для них поки ще не стали символом віри й незаперечним ідеалом, що був би рятівним, конструктивним і надихаючим на адекватні дії. Звідси хиткість демократичного надбання, безпорадність і беззахисність нашої юної демократії перед викликами й рецидивами авторитаризму й тоталітаризму. Цінності демократії в Україні не вкорінені й не захищені. Спроби окремих громадян опанувати цими цінностями, зберегти і зцементувати дух демократії та громадянського достоїнства, як правило, зустрічають опір у різних формах з боку влади на всіх рівнях. Але ж демократія не може і не повинна зневажати кимсь окремим заради примарних інтересів цілого. Тому безсилля й розпач окремого громадянина, його розчарування у власній безпорадності є небезпечною річчю, що веде до високих установок на еміграцію з України.

6. Демократія в Україні розуміється винятково як спосіб устрою держави. В умовах такої “державної демократії” для більшості громадян участь у суспільних справах практично вичерпується винятково їхнім періодичним голосуванням під час виборів.
7. В Україні немає громадянського суспільства, оскільки більшість громадян не досягли розвинутого громадянського стану, що характеризується порядком, заснованим на свободі, відповідальності й компетентності. А компетентність громадянина – це, зокрема, його громадянська пильність, заснована на розумінні того, що “споживацьке” ставлення до надбання й цінностей демократії можуть привести до їхньої втрати.

ЛІТЕРАТУРА

- Панченко Л.* Цінність як філософська інтенція буття людини // Вища освіта України. – 2002. – 4.
- Роулз Дж.* Теория справедливости // Антология мировой политической мысли: В 5-ти тт. – Т. 2. Зарубежная мысль XX в. – М., 1997.